

Сергій Трубчанінов

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У повідомленні йдеться про історико-географічні дослідження та викладання історичної географії в університетах Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: історична географія, російські імператорські університети, університетські статутути, Наддніпрянська Україна, історико-географічні дослідження, курси лекцій, М. Максимович, Ф. Бруун, В. Антонович.

Особливе місце серед спеціальних історичних дисциплін займає історична географія. Вона надає історикам можливість розширити горизонти своїх пошуків, збагатити арсенал методів дослідження та наукових підходів. Для молодого покоління істориків історична географія, як навчальна дисципліна, є важливою складовою професійної підготовки. Становлення історичної географії як науки та навчальної дисципліни в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст. не знайшло належного висвітлення в історіографії. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися в роботах С.В. Трубчанінова¹, О.І. Кіяна² та ін. дослідників.

Метою даної роботи є з'ясування місця географії в історичній освіті у російських імператорських університетах в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст., огляд викладання історичної географії, характеристика наукової та навчальної літератури з історичної географії.

Місце географії в історичній освіті у російських імператорських університетах. Слід зазначити, що в університетах Російської імперії, створених за зразком німецьких у XVIII – на початку XIX ст., на відділеннях словесних наук філософських факультетів історія та географія викладалися одними й тими ж професорами. Так, Університетський статут 1804 року передбачав приналежність до відділення словесних наук професорів всесвітньої історії, статистики і географії, а також професорів історії, статистики і географії Російської держави. Однак практика викладання предметів залежала від сфери інтересів конкретного професора. Найчастіше, як наприклад в Дерптському університеті, професор був істориком і вважав свої лекції з географії додатком до курсу класичної історії³. У Харківському університеті для викладання всесвітньої історії і об'єднаної з нею статистики і географії з самого початку були призначені два лектори: доктор філософії Кенігсберзького університету Б.О. Рейт (1804–1813) і викладач філософії – А.Г. Рейніш (1805–1811). У 1809/10 навчальному році останній читав курс «Вступ

в географію і новий загальний землеопис», а також «Окремий землеопис деяких європейських держав». В листопаді 1806 р. радою університету на посаду ординарного професора всесвітньої історії, статистики і географії було обрано викладача історії з Празької центральної школи А.А. Дюгура. Серед інших він вів такий курс: «Как общие начала, так и частные понятия об английском и французском земледелии, с объяснением того, что, смотря по климату Российской империи, по свойству и способностям жителей, весьма удобно и с великою пользою в оную введено быть может»⁴.

Університетський статут 1835 року виключив географію з числа предметів, які викладалися на кафедрах історії в російських університетах. Слід зазначити, що в системі історичної освіти важливе місце відводилося допоміжним історичним наукам: історичній словесності і критиці (тобто історіографії), хронології, історичній географії, генеалогії тощо⁵.

У 1844 р. спеціальним комітетом з академіків і професорів під керівництвом товариша міністра освіти П. Ширинського-Шихматова було вироблено нове «Положення про представлення в учені ступені». Згідно з ним загальний історичний розряд поділявся на два самостійних: загальної та російської історії. Нова «Таблиця випробувань на учені ступені» для здобувача ступеня магістра російської історії передбачала іспити з російської історії, давньої і нової географії – як головних предметів; для магістра загальної історії – відповідно іспити з загальної історії, давньої і нової географії. До «другого» предмету були віднесені для перших – загальна історія, для інших – російська історія. Крім того, для обох розрядів передбачалися іспити з галузі політичної економії, статистики, правознавства. При цьому докторська ступінь зберігалася як універсальна: історичних наук, політичної економії та статистики⁶.

У березні 1849 р. до ради київського університету св. Володимира було направлено лист з канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова (у 1847-1848 рр. Харківський і Київський учбові округи були передані у відання генерал-губернаторів. – С.Т.), в якому зазначалося, що перевіркою гімназій виявлено поганий рівень знань учнів з географії. Вказувалася причина: географію в гімназіях читали учителя, які були казеннокоштными студентами університету, які за 4 чи 5 років навчання географією не займалися. Вважаючи дану науку, особливо географію вітчизняну, одним з найважливіших предметів гімназичного курсу, генерал-губернатор пропонував раді факультету «увійти в міркування про заходи для приготування студентства до викладання географії, принаймні так, щоб вони могли цілком відповідати гімназійній програмі з цього предмету»⁷. В 1850 р. рада університету вирішила запровадити

обов'язковий 2-х річний курс географії (2 години на тиждень) для студентів історико-філологічного факультету протягом останніх 4-х семестрів. Викладання географії покладалось на професора кафедри політичної економії та статистики. В рішенні ради зазначалося, що географія буде вважатися одним із головних предметів⁸.

У 1850 р. філософські факультети університетів були реорганізовані: з'явилися історико-філологічні та фізико-математичні факультети. Професорські корпорації Харківського університету і університету св. Володимира в Києві в середині 1850-х рр. ініціювали питання про необхідність спеціалізації на історико-філологічних факультетах. У 1856 р. Київський університет надав у Міністерство народної освіти свій проект поділу історико-філологічного факультету на два особливих розряди – філологічний та історичний. Починаючи з 1857/58 навчального року, міністерство народної освіти дозволило університетові св. Володимира ввести, «у вигляді досвіду», вже на першому курсі поділ факультету на два розряди – історичний та філологічний, а факультетських предметів – на головні і другорядні. Термін експерименту був визначений у чотири роки, після чого його результати повинні надійти на обговорення університетів щодо «їх користі чи незручності». Під час обміну думками про коло наук, що формують фахівця-історика, представниками багатьох університетів пропонувалося поповнити навчальний процес на історико-філологічних факультетах серед інших предметів і географією⁹.

До питання про спеціалізацію історико-філологічної освіти досить серйозно поставився Харківський університет. Тут був розроблений приблизний навчальний план історичного відділення, виходячи з того, що на думку ректора Харківського університету О.П. Рославського-Петровського «... спеціалізація повинна не переважувати студента, а надавати йому більше часу для самостійних занять...». Основу його склали «історична пропедевтика» і «допоміжні науки загальної історії» (по дві години на тиждень), стародавня, середня і нова історія (по 4 години), російська історія (8 годин), історія мистецтв (3 години), церковна історія (4 години)¹⁰.

У 1858 р. на засіданні ради історико-філологічного факультету в Харкові було прийнято постанову про подання прохання щодо організації на факультеті кафедри географії. Це прохання мотивувалося особливою необхідністю цього предмету, який набув особливого наукового значення завдяки працям відомого німецького ученого Карла Ріттера (1779-1859) і його послідовників. У 1860 р. на засіданні ради факультету обговорювали думку М.І. Пирогова щодо введення географії та підготовки викладачів для середніх навчальних закладів¹¹.

Як відомо, будучи попечителем Київського навчального округу, в 1860 р. М.І. Пирогов писав міністру освіти: «За відсутності особливої кафедри для викладання географії в уні-

верситеті немає науки, яка пов'язувала б окремі галузі природознавства і служила б підставою для вивчення загальної історії і статистики... без географії в загальній історії і статистиці втрачається зв'язок між природою і суспільними явищами»¹².

Члени ради дійшли таких висновків: 1. Віднести географію до історико-філологічного факультету і включити її до переліку предметів, які входять до складу історичного розряду; 2. Географія повинна бути на окремій кафедрі, до якої приєднується й етнографія; 3. Розуміти під географією не зібрання фактів, які охоплюють тільки окремі описи, але науку в розумінні порівняльної географії, як розумів її Карл Рітгер. Незважаючи на це рішення, порівняльна географія була уведена до обов'язкових предметів лише у 1871 році¹³.

У професорських корпораціях йшли дискусії щодо приналежності кафедр етнографії та географії. Гострота дискусій з цього питання була викликана, насамперед, незрілістю даних наук, невизначеністю предмета, методів дослідження, їх місця в науковій класифікації. Показово, що Міністерство народної освіти прислухалося до думки університетів і їхніх історико-філологічних факультетів у вирішенні принципових питань академічного життя. Так, Новоросійський університет, створивши особливу комісію з питань організації кафедри географії та етнографії в університетах країни, звернувся до Міністерства народної освіти з пропозицією вивести кафедру географії зі складу історико-філологічного факультету. Згідно з іншою позицією, кафедра географії та етнографії повинна бути віднесена до історико-філологічного факультету, оскільки «... у зміст географії як університетської дисципліни має входити тільки те, що стосується людини, а що стосується землі має бути віднесено до вже існуючої (за статутом 1863 р. – С.Т.) кафедри фізичної географії». Спеціальний вчений комітет Міністерства народної освіти погодився з цією думкою, і в російських університетах за статутом 1884 р. на історико-філологічних факультетах було відкрито кафедру етнографії та географії. Це розходилося з практикою більшості західноєвропейських університетів, де аналогічні кафедри, що відкрилися в 70-х – 80-х рр. XIX ст., відносилися до природного відділення філософського факультету¹⁴.

Цікаво зазначити, що в рецензії на роботу М. Барсова «Нариси російської історичної географії» (1873) відомого російського історика літератури Л.М. Майкова (1839-1900), який на момент її написання очолював етнографічне відділення Російського географічного товариства та був помічником редактора «Журнала Міністерства народного просвещения», вказувалося, що історична географія повинна вивчати серед іншого зміни клімату, флору і фауну, ґрунти, чого якраз не було в книзі Барсова¹⁵.

З січня 1889 р. кафедра географії та етнографії в Московському університеті, яку очолював відомий російський

географ, антрополог, етнограф, археолог Д.М. Анучин (1843-1923), була переведена на фізико-математичний факультет¹⁶.

Створена у 1889 р. на історико-філологічному факультеті Харківського університету кафедра географії і етнографії протягом п'яти років була вакантною. Першим професором географії в Харківському університеті став А.М. Краснов. Саме його стараннями кафедра географії була переведена на фізико-математичний факультет¹⁷. У 1901 р. на історико-філологічному факультеті у Харкові кафедру географії і етнографії замінили кафедрою народознавства¹⁸.

Таким чином, лише на початку ХХ ст. в російських імператорських університетах Наддніпрянської України викладання географії було відділено від історичної освіти.

Перші історико-географічні дослідження та практика викладання історичної географії. У 1834 році до Києва на посаду ректора університету прибув учений-енциклопедист Михайло Олександрович Максимович (1804-1873). Завдячуючи йому пожвавилось громадсько-наукове життя міста. Так, уже наступного року було створено Тимчасовий комітет по розшуку старожитностей Києва при Київському учбовому окрузі. При Київському університеті було засновано музей старожитностей. 1843 року було утворено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів при Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернаторові (вона більш відома під назвою Археографічної комісії. – С.Т.). Після відставки за станом здоров'я в 1845 р., він не полишав наукової діяльності. М.О. Максимович вважається ініціатором заснування Історичного товариства Нестора-Літописця (1872)¹⁹.

На засіданні Південно-Західного відділення Імператорського Російського географічного товариства, присвяченого пам'яті М. Максимовича, серед інших виступив В.Б. Антонович. Він, зокрема, сказав: «Не маючи можливості в цей момент дати якомога докладний звіт про багатосторонню діяльність М.О. Максимовича, я обмежуся вказівками тільки на деякі найважливіші факти, що стосуються діяльності М.О. Максимовича з археології та історичної географії. Загальна кількість всіх наукових творів Максимовича на протязі 55 річної діяльності, сягає за 300. Як в етнографії, так і в історичній географії він є у нас зачинателем багатьох галузей науки. Він, можна сказати, створює історичну географію, поклавши своєю монографією «Про десять древніх російських міст» початок дослідженням з історії заселення краю і особливо колонізації південно-російської.

Подаючи матеріал, без якого опрацювання історичної географії неможливе, він і в цій справі був піонером: з практичним напрямком розуму він не міг зупинитися на теорії і тут узявся, як казав він сам, за роль «муляра» російської історії, готуючи окремі «цеглини» для будівлі цієї науки.

Праці його з давньої топографії київського князювання – можуть бути названі абеткою для російських археологів»²⁰.

Серед праць М.О. Максимовича історико-географічного спрямування особливо слід виділити «Огляд старого Києва» (1840) та «Топографічні замітки Киянина» (1841)²¹, які були вперше опубліковані у заснованому ним літературно-історичному альманасі «Киевлянин». З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнює історію його виникнення та розташування перших міських поселень, характеризує культові споруди та інші історико-культурні пам'ятки. Крім околиць Києва М. Максимович досліджував також такі історико-географічні регіони України як Переяславщина та Волинь²².

У Новоросійському (Одеському) університеті історичною географією ґрунтовно займався відомий у Росії та Європі вчений Філіп Якоб Бруун (1804-1880), або як його називали російською – Філіп Карлович Брун. Уродженець Фінляндії, випускник Дерптського університету 1825 року, Ф. Бруун з 1832 р. належав до професорської корпорації Рішельєвського ліцею в Одесі, після відставки за вислугою років працював у середніх навчальних закладах. Після того, як Рішельєвський ліцей був реорганізований у Новоросійський університет, 1866 року Ф. Бруун був запрошений на посаду доцента кафедри всесвітньої історії²³.

Дослідженням проблем історичної географії Північного Причорномор'я Ф. Бруун зацікавився після знахідки в 1846 р. мармурової плити з римським імператорським декретом 201 року біля с. Коротне. Про цю знахідку він повідомив відомого німецького дослідника Т. Момзена, а власні міркування щодо значення пам'ятки висловив у розвідці 1853 року, присвяченій історії давньогрецької колонії Тіра²⁴. Перший нарис Ф. Брууна на історичну тематику, опублікований у журналі Одеського товариства історії та старожитностей (далі – ОТИС) у 1850 р., – невелике повідомлення про перебування шведського короля Карла XII у Бендерах²⁵. У 1862 р. за дорученням ОТИС Ф. Бруун здійснив поїздку до гирл Південного Бугу і Дніпра. Особливо його цікавило питання про можливе сполучення в давнину Дніпра з Азовським морем²⁶. Петербурзька Археологічна комісія доручила Ф. Брууну обстежити узбережжя Чорного і Азовського морів, гирла річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону, що й було здійснено влітку 1864 і 1865 рр. Наслідком цього обстеження та вивчення свідчень античних авторів стала робота Ф. Брууна про Скіфію²⁷.

Особливий інтерес Ф. Брууна викликала історія італійських колоній у Північному Причорномор'ї. 1866 року з'явилася ґрунтовна стаття на цю тему, опублікована французькою мовою у «Записках» Імператорської Академії наук²⁸. У 1868 р. в науковій періодиці Європи вийшло оголошення такого змісту: «Університет Одеси на знак визнання його наукових досягнень у галузі історії та географії узбережжя Чорного моря, особливо генуезьких

колоній, надає ступінь доктора історії колишньому професорові Рішельєвського ліцею Філіпу Брууну». Всього ж Ф. Брууну належить авторство понад 80 наукових праць. У 1879 р. дванадцять його статей з історичної географії Північного Причорномор'я, які були написані ним у різні роки, увійшли до зібрання творів Ф. Брууна «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії Південної Росії (1852-1877 роки)». Збірник був удостоєний престижної в Росії Уваровської премії. Друга частина цього збірника побачила світ вже після смерті Ф. Брууна²⁹.

В лютому 1869 р. Рада університету обрала Ф. Бруна екстраординарним професором. Після того, як 1 червня 1871 р. закінчився термін його перебування на посаді, він відмовився від пропозиції факультету продовжувати службу, але погодився працювати приватним викладачем. Відтоді щороку Рада приймала рішення про запрошення Ф. Брууна як приватного викладача. Як доцент Ф. Бруун читав в університеті курси історичної географії (власне історія географічних відкриттів. – С.Т.), історичного землезнавства (власне історична географія – С.Т.), етнографії Скіфії. Як професор – річний курс з історії стародавнього Сходу та розрахований на два роки курс історії середніх віків³⁰.

Навчально-педагогічна діяльність Ф. Брууна знаходила схвалення колег і студентів. Так, відомий історик і археолог М.Н. Мурзакевич зазначав, що «це була людина, якою повинен бути професор чи вчитель: безперервне удосконалення в обраному предметі... Уміння пробудити інтерес у своїх слухачів»³¹. Історик О.І. Маркевич, який учився у Ф. Брууна, зазначав: «професора Бруна всі студенти дуже любили за його нескінченну доброту і взагалі найвищою мірою симпатичний характер... Варто було Бруну вийти з аудиторії, його оточував натопт студентів усіх факультетів з найрізноманітнішими питаннями... Віра в його знання була у нас безмежна. Подумавши 2-3 секунди, Брун відповідав на які завгодно питання або, принаймні, називав книги, де можна було дізнатися те, про що запитували... Проф. Брун мав репутацію знаменитого вченого ... відомостями він володів величезними і вмів їх групувати чудово. В історичній географії Південної Росії, власне Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає...»³². Історик, фінансист, державний діяч, член уряду гетьмана П. Скоропадського Г.Є. Афанасьєв (1848-1925) стверджував, що на нього як студента Новоросійського університету, найбільший вплив з викладачів мали В. Григорович та Ф. Брун³³. Інший колишній студент Новоросійського університету Д.М. Овсянико-Куликовський називав Ф. Бруна представником типу німецького вченого «добрих старих часів», вічно юного духом, ентузіаста науки, який був здатний з великим захопленням говорити годинами про якесь спірне питання історичної географії і етнографії Південної Росії³⁴.

Таким чином, в 1840-1860-х з'являються перші історико-географічні дослідження професорів університетів Наддніпрянщини. Навчальний курс з історичної географії завдяки Ф. Брууну читався в Новоросійському університеті.

Внесок в історичну географію В.Б. Антоновича та його школи. 1870 року, коли В.Б. Антонович розпочав свою академічну кар'єру, з'явилася перша його праця історико-географічного спрямування «Местечко Ходоров. Исторический очерк», цікавий в плані використання зібраних матеріальних свідчень. Практично в той же час, В.Б. Антонович за дорученням Археографічної комісії проводить копітку роботу по збору матеріалу для стародавньої топографії Києва та його околиць. Підсумком цієї праці став вихід напередодні Київського археологічного з'їзду 1874 року «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей». Його публікація ставила за мету доповнення відповідних томів «Архива Юго-Западной России» матеріалом історико-географічного змісту. Уважне студювання історичних джерел та добра обізнаність з місцевістю дають В.Б. Антоновичу можливість у другій половині 70-х років виступити з оригінальними історико-географічними розвідками «О летописном древнем Киевском Звенигороде» та «О валах, находящихся на территории Киевского княжения»³⁵.

Предмет особливого зацікавлення Антоновича на терені історичної географії складала Правобережна Україна: Київщина, Поділля та Волинь. Один із кращів в літературно-науковій спадщині вченого історико-географічний етюд присвячений історії невеликого регіону на сході Поділля – Грановщині³⁶. Учень В.Б. Антоновича Леонід Добровольський пізніше оцінював це дослідження як «жваво виконану і закінчену працю, що висвітлює важливість історичного чинника (не сприйнятого тогочасною історіографією) про суперечку стану селян-хліборобів і дворян-землевласників на широкому фоні життя краю»³⁷.

Значним внеском В.Б. Антоновича в розвиток української історичної географії є його участь у «Древностях Украины», які видавалися Московським археологічним товариством, що ставило за мету дати огляд монументальних пам'яток української художньої старовини. В.Б. Антонович склав до його першого випуску історичний опис місцевостей, де є зразки церковного будівництва і ґрунтовні історико-географічні коментарі. Практично жодна праця в галузі історичної географії не проходила повз увагу В.Б. Антоновича як науковця, про що свідчать його ґрунтовні рецензії на сторінках «Киевской старины», «Чтения общества истории Нестора Летописца», «Киевского слова» та інших періодичних виданнях. Часто поряд з критичними зауваженнями вони містять і виклад окремих концепцій В.Б. Антоновича історико-географічного порядку³⁸.

Особливо принциповим був його виступ проти відродження погодінської теорії «обезлюднення українського простору» в часи монгольської навали 1240 року російським філологом О.І. Соболевським. Критикуючи положення погодінської теорії, В.Б. Антонович наголошує, що хоча дійсно було завдано багато шкоди матеріальній культурі і людності під час примусових племінно-етнічних фауктацій, спрямованих у більш безпечні місця – у сторону Карпатських гір і північної лісової смуги, але все-таки ніколи не було повного залишення своєї території українським етносом³⁹.

У своїх лекційних курсах В.Б. Антонович в найбільш повній мірі розкривав своє розуміння ролі географічного фактору в історичному процесі. На його думку «немає сумнівів, що зовнішні сили природи мають великий вплив на людину і на долю цілої країни». Ведучи мову про вирішальні впливи, які обумовили українську ідентичність, В.Б. Антонович завжди на перше місце серед них ставив географічний вимір. Він навіть виказував гіпотетичне припущення, що «якщо б допустити повне зникнення сучасного південноруського народу і колонізації зайнятої ним території великоросами, то під впливом географічних і кліматичних умов через кілька століть осілі на півдні великороси утворили б відмінну від залишених на півночі родичів етнографічну особу, подібно тому, як у X-XII століттях переселені на північ південнороси виділились в тип сучасного великоруса». Віддаючи належне ролі природного середовища в історичному житті народу, В.Б. Антонович ніколи не впадав в крайнощі і не скочувався до позицій географічного детермінізму. Саме тому він критикував історико-географічний вступ до «Історії Росії» С.М. Соловйова, в якому говорилося про визначальний вплив природного фактору на політичну долю східнослов'янських племен⁴⁰.

У 1880-х роках В.Б. Антонович розробив лекційний курс з історичної географії України під загальною назвою «Історико-топографічний нарис Південної Русі». Назва курсу обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша присвячена характеристичі природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах, від Закарпаття і Холмщини до Азовсько-Чорноморського узбережжя та Кубані. В тексті курсу багато цікавих авторських спостережень і виконаний він з художнім забарвленням, що досить незвично для академічного стилю наукових праць В.Б. Антоновича. Зміст досить простий і зручний для запам'ятовування. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, В.Б. Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України⁴¹. Як свідчить Антін Синявський, вперше курс було читано у 1883 році студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс Антонович читав у невеликому гуртку, переважно із студентів університету в 1886 р., а також у 1888 р.

Слухачами були також студенти, що працювали в історичному семінарі Антоновича⁴².

Хоча «Історико-топографічний нарис Південної Русі» Володимира Антоновича так і не був оприлюднений, саме його сучасний дослідник творчості В.Б. Антоновича О.І. Кіян вважає першим синтезом з історичної географії України. «Написаний більш ніж століття тому назад, він, звичайно, не може претендувати на роль наукового історико-географічного довідника, оскільки автор ніколи на ставив перед ним таких завдань. В своїй основі нарис несе зміст популяризаторського гатунку, в доступній формі розповідає про надбання матеріальної культури та історичне минуле не лише українського, але і народів, що коли-небудь мешкали на території України, спонукає істориків-аматорів до вивчення краю своєї минувшини»⁴³.

Коли наприкінці XIX – на початку XX ст. в російських імператорських університетах стали вводити курси історичної географії, одним з перших у цій царині був учень В.Б. Антоновича приват-доцент Київського університету В.Ю. Данилевич. У 1908-1909 рр. він розробив лекційний курс з «Російської історичної географії»⁴⁴.

Оцінки В.Б. Антоновичем ролі географічного фактору в історичному процесі поділяли представники Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів В.Б. Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а в історико-обласному аспекті⁴⁵.

Так з'являються праці, які виникли з ініціативи В.Б. Антоновича і взаємно доповнювали одну іншу: Д.І. Багалія «История Северной земли до половины XIV в.» (1881), Н.В. Молчановського «Очерк известия о Подольской земле до 1434 года» (1883), О.М. Андріяшева «Очерк истории Вольнской земли до конца XIV в.» (1887), В.Ю. Данилевича «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV в.» (1896), О.С. Грушевського «Пинское Полесье» та ін. Історико-географічна проблематика відбита також і в численних дисертаціях вихованців В.Б. Антоновича. Досить згадати тему наукового дослідження Д.І. Багалія «Очерк истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1889), П.В. Голубовського «Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв.» (1883), П. Іванова «Историческая судьба Вольнской земли с древнейших времен до конца XV столетия» (1896), В.Г. Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до начала XIII в.» (1897). Але найбільш класичним зразком реалізації положень В.Б. Антоновича щодо ролі історико-географічного фактору в житті українського народу є вступний огляд М.С. Грушевського, найталановитішого учня і дослідника В.Б. Антоновича в царині української історіографії, до першого тому фундаментальної «Історії України-Руси».

М.С. Грушевський синтезує тут всі надбання Київської історичної школи і переконливо показує, що в етноцентричній системі історизму географічний вимір займає одне з провідних місць⁴⁶.

На схилі своєї наукової діяльності В.Б. Антонович прагнув систематизувати проведені ним дослідження. Так з'являються «Археологічні карти» Київської та Волинської губернії, які вийшли друком відповідно в 1895 та 1899 роках. Цим було показано приклад створення аналогічних видань для Поділля, Харківщини, Чернігівщини. Завершити наукову працю в сфері історичної географії В.Б. Антонович планував грандіозним історико-географічним словником України, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. До роботи по його складанню він задучив О.О. Андрієвського, В.Н. Вовка-Карачевського, І.М. Каманіна, Н.В. Молчановського, І.М. Щербину та ін. учених. На жаль, цей проект В.Б. Антоновичу не вдалося реалізувати, хоч величезна кількість зібраних матеріалів була почасті систематизована і розподілена по відповідних районах України⁴⁷. Таким чином, становлення історичної географії в Наддніпрянській Україні як самостійного дослідницького напрямку історичної науки та навчальної дисципліни, вироблення її теоретичних та методологічних засад відбувалося впродовж XIX ст. В розвитку історичної географії в Україні особливе місце належить В.Б. Антоновичу та його школі.

Примітки:

1. Трубочанінов С.В. Історична географія: виникнення наукової дисципліни та її розвиток / С.В. Трубочанінов // Історико-географічні дослідження. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т.1. – С. 5-27; Трубочанінов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун) / С.В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 344-359.
2. Кіян О. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича / О. Кіян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 248-253.
3. Таммиксаар Э. История преподавания географии в Дерптском университете во второй четверти XIX в. / Э. Таммиксаар // Философский век. Альманах. – СПб., 1998. – Вып. 6: Россия в Николаевское время: наука, политика, просвещение. – С. 126.
4. Халанский М.Г. Опыт истории историко-филологического факультета императорского Харьковского университета / М.Г. Халанский. – Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 1883. – С. 5, 8.
5. Петров Ф.А. Российские университеты в первой половине XIX в. Кн.1. Зарождение системы университетского образования / Ф.А. Петров. – М., 1998. – С. 375.
6. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. II. Приложения. – СПб., 1864. – С. 350, 30-31.

7. О введении преподавания географии в университете св. Владимира // Центральный державный историчный архив Украины в м. Києві, ф. 707, I стол, оп. 16, 1850 р., ч. I, спр. 257, арк. 1-1 зв.
8. Там же. – Арк. 23в.-3.
9. Чесноков В.И. Движение за разделение историко-филологического факультета и начало специализации университетского исторического образования в 50-х – 70-х гг. XIX в. / В.И. Чесноков // Российские университеты в XIX – начале XX в. : сб. ст. – Воронеж, 1993. – С. 72-74.
10. Там же. – С. 75
11. Халанский М.Г. Указ. соч. – С. 16.
12. Есаков В.А. География в Московском университете: Очерки организации, преподавания развития географической мысли (до 1917 г.) / В.А. Есаков. – М. : Наука, 1983. – С. 92.
13. Халанский М.Г. Указ. соч. – С. 16.
14. Алексеева Л.Д. Московский университет и становление преподавания этнографии в дореволюционной России / Л.Д. Алексеева // Вестник Московского университета. История. – 1983. – № 6. – С. 55.
15. Майков Л. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Исследование Н.П. Барсова / Л. Майков // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXIV. – С. 250-251.
16. Карпов Г.В. Д.Н. Анучин / Г.В. Карпов. – М. : Географгиз, 1954. – 40 с.; Симонов Ю.Г. История географии в Московском университете: события и люди : [в 2 т.] / Ю.Г. Симонов. – М. : Городец, 2008. – Т. 1: Начала университетской географии. Анучинский этап в её развитии. Первые географы-профессионалы в Московском университете. – 504 с.
17. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905 гг.) / сост.: Д.И. Багалеи и др. – Харьков : Изд-во Унив., 1906. – С. 20.
18. Халанский М.Г. Указ. соч. – С. 16.
19. Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик XIX ст. / П.Г. Марков. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 236 с.; Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад в розвиток історичної науки в Україні / М.П. Колесник // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28.
20. Антонович В.Б. Промова на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича // Записки Юго-западного Отдела Императорского Русского географического общества. – К. : Тип. Император. Университета Св. Владимира, 1874. – Т. 1: За 1873 г. – С. 78-79.
21. Максимович М.А. Топографические заметки Киевлянина / М.А. Максимович // Собр. соч. : в 3-х т. – К. : Тип. М.П.Фрица, 1877. – Т. II: Отдель: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 39-49; Максимович М.А. Обзорение старого Киева / М.А. Максимович // Собр. соч. : в 3-х т. – Т. II. – С. 91-123.
22. Див.: Максимович М.А. Собр. соч.: В 3-х т. – Т. II. – С. 325-404.
23. Трубочанінов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Брун). – С. 344-349.
24. Брун Ф.К. О местоположении Тираса / Ф.К. Брун // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1853. – Т. 3. – С. 47-66.
25. Брун Ф.К. Следы лагеря Карла XII, возле Бендер, у селения Варницы / Ф.К. Брун // ЗООИД. – 1850. – Т. 2. – С. 555-561.

26. Брун Ф.К. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море / Ф.К. Брун. – Одесса : Гор. тип., сод. Х. Алексомати, 1862. – 50 с.
27. Трубчанинов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун). – С. 352.
28. Bruun Ph. Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Cazarie / Ph. Bruun // Memoires de l'Academie de St.-Petersburg. – St.-Ptb, 1866. – Serie VII. – Т. 10. – № 9. – P. 1-100.
29. Трубчанинов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун). – С. 349, 352-353.
30. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки / А.И. Маркевич. – Одесса: Экономическая типография (б. Одесского вестника), 1890. – С. 189-190.
31. Мурзакевич Н.Н. Филипп Карлович Брун / Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1881. – Т. 12. – Отд. 3. – С. 446.
32. Маркевич А.И. Указ. соч. – С. 188-192.
33. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches / Guido Hausmann. – Stuttgart : Steiner, 1998. – S.275.
34. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Воспоминания / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – Петербург : Время, 1923. – С. 86.
35. Кіян О. Назв. праця. – С. 249.
36. Антонович В. Грановщина. Эпизод из истории Брацлавской Украины / В. Антонович // Киевская старина. – 1888. – № 1-3. – С. 75-93.
37. Добровольський Л. В.Б.Антонович для історичної географії України [Доповідь читана 8.IV.1928 року на засіданні ВУАН присвяченого 20-ти річчю смерті Антоновичу] / Л. Добровольський // Наукова бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф. X, спр. 6568, арк. 12.
38. Кіян О. Назв. праця. – С. 250.
39. Антонович В. Несколько данных о населении Киевской земли в XVI в. / В. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1888. – Т. II. – С. 275.
40. Антонович В. История Руси до монголов [лекції, читані в Київському університеті 1879-1880 рр.] / В. Антонович // Наукова бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф. I, спр. 8104, арк. 6.
41. Добровольський Л. Праці В.Б. Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Записки Историко-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX (1926). – К. : З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 206.
42. Синявський А. В.Б. Антонович як географ України / Антін Синявський // Вибрані твори. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 52-61.
43. Кіян О. Назв. праця. – С. 252.
44. Див.: Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність В.Ю. Данилевича в Київському університеті / А.О. Гомоляко // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56. – С. 306-313; Гомоляко А.О. Етапи педагогічної діяльності В.Ю. Данилевича: від провінційного вчителя до університетського професора / А.О. Гомоляко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 62. – С. 247-259.
45. Добровольський Л. Праці В.Б. Антоновича на ниві історичної географії. – С. 202.

46. Кіян О. Назв. праця. – С. 251.

47. Там само. – С. 250.

В сообщении говорится о историко-географических исследованиях и преподавании исторической географии в университетах Надднепрянской Украины в XIX – начале XX в.

Ключевые слова: историческая география, российские императорские университеты, университетские уставы, Надднепрянская Украина, историко-географические исследования, курсы лекций, М. Максимович, Ф. Бруун, В. Антонович.

Отримано: 18.10.2013

УДК 16(477)»19-20»(043.3)

Маріанна Плахтій

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено особливості викладання логіки в Київській духовній академії наприкінці ХІХ століття, а також проаналізована науково-логічна спадщина професорів згаданого університету.

Ключові слова: логіка, традиційна логіка, викладання логіки в Україні, Я. Буханцев, П. Лінницький, Й. Міхневич, О. Новицький, С. Трегубов, С. Остроумов, П. Юркевич.

Київська духовна академія – єдиний на теренах України вищий навчальний заклад, де готували священнослужителів, що отримували призначення в усі єпархії. У академії всі філософські науки були базовими стосовно наук богословських. Так, на «нижчому» відділенні академії читали історію давньої філософії, логіку та психологію, історію нової філософії, метафізику і моральне богослов'я. Професори філософії мали змогу читати власні авторські курси, що орієнтувалися на закордонні новації. Щодо викладання логіки, ситуація змінилася наприкінці ХІХ століття в зв'язку із бурхливим її розвитком за кордоном. Існування великої кількості напрямків розвитку логіки здійснювало значний вплив на головні питання традиційної логіки.

Певні аспекти викладання філософії та логіки в духовних навчальних закладах України розкрили у своїх філософських та історичних дослідженнях відомі українські та російські вчені В. Горський, В. Івлев, Я. Ісаєвич, О. Карпенко, Н. Мозгова, М. Попович, Н. Стяжкін, М. Ткачук. Однак ми в рамках цієї статті, на матеріалі друкованих та рукописних матеріалів, дослідимо проблеми традиційного курсу логіки та його залежність від зарубіжних логічних нововведень.

Найдавнішою та найбільш ушлявленою серед вищих духовних закладів була Київська духовна академія (КДА), яка бере